CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 24, Vol. 1 | Peer Reviewed | ISSN [illegible]
March 2020 | 9.0? | Impact Factor [illegible]

ऐतिहासिक वारसा आणि पर्यटन

(Historical Heritage and Tourism)

डॉ.शिवाजी सोमला पवार

[illegible] पी.एच डी. , संशोधन-मार्गदर्शक,इतिहास विभाग, [illegible]

प्रस्तावना :-

[illegible]

वस्तू उत्पादन होत नसल्यामुळे हा उद्योग सेवा उद्योग म्हणून मानला जातो.

ऐतिहासिक पर्यटनाची पार्श्वभूमी : (Historical Background of Tourism)

पर्यटन ही प्राचीन काळापासून चालत आलेली सहज प्रवृत्ती आहे. [illegible]

कालखंडातील प्रवास पद्धती व संकल्पना या पेक्षा वेगळ्या आहेत. [illegible]

धार्मिक स्थळांना भेट देणे हा होता. [illegible]

[illegible] इत्यादी विषयांचे कुतूहल वाटत आहे. [illegible] मनुष्य एक किंवा अनेक हेतूंनी ऐतिहासिक [illegible]

[illegible] ही नैसर्गिक सहज प्रवृत्ती आहे. [illegible] पर्यटक म्हणतात.

त्या प्रवासास पर्यटन असे म्हणतात [illegible]

दुसऱ्या महायुद्धानंतर [illegible] पुनर्रचना सुरु झाली. अनेक प्रकारचे [illegible]

[illegible] World Tourism organisation (WTO) [illegible]

[illegible] (Peters) [illegible] आंतरराष्ट्रीय पर्यटन (International Tourism) [illegible]

[illegible] (Inter-national union of official Traval organisation -IUOTO) [illegible]

[illegible]

[illegible] वाहतुकीमुळे आंतरराष्ट्रीय पर्यटनात वाढ झाली [illegible]
[illegible] विकास झाला[8]

[illegible] वैशिष्ट्ये : (Characteristics of Tourism)

[illegible] भिन्नभिन्न घटकांचा संयुक्त आविष्कार आहे. यामध्ये भौगोलिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, [illegible] धार्मिक, व्यवसायिक अशा संयुक्त घटकांचा आविष्कार घडून येतो. पर्यटन हा मानवाचा आर्थिक व्यवसाय असून या [illegible] प्रवास करतात आणि ते त्यांच्या नेहमीच्या ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी वास्तव्य करीत असल्यामुळे रोजगार मिळालेला [illegible] पर्यटनात अपेक्षित नाही. पर्यटक हा वेगवेगळ्या ठिकाणी भेटी देऊन नवीन माहिती उपलब्ध करतो त्यामुळे वाहतूक, [illegible] भोजनव्यवस्था, मार्गदर्शन आणि मनोरंजन पर्यटनातून प्राप्त होतो.

[illegible] हा एक सेवा व्यवसाय असून यामध्ये तृतीय श्रेणीचे व्यवसायिक मोडतात, थंड हवेच्या ठिकाणी उन्हाळ्यात तर हिवाळ्यात [illegible] पर्यटक पर्यटनासाठी जातात. पर्यटन व्यवसाय अत्यंत संवेदन क्षम आहे. कारण या व्यवसायावर पर्यटकांच्या आवडी-[illegible] बराच प्रभाव दिसतो[5] पर्यटनासाठी विविध देश विदेशातील पर्यटक येत असतात ते पर्यटक पर्यटनस्थळी एकत्र [illegible] एकाच इमारतीत राहतात, त्यामुळे त्यांच्यात स्वाभाविक संबंध निर्माण होतात. त्यांच्यात भाषा व संस्कृतींच्या बाबतीत [illegible] त्या भागाच्या विकासात भर पडते. पर्यटक एकटाही पर्यटनास जाऊ शकतो. व सामुहिकही पर्यटनास जाऊ [illegible] पर्यटन ही व्यक्तिगत प्रवृत्ती न होता सामुहिक प्रवृत्ती आहे. पर्यटन हा आधुनिक काळातील एक उद्योग मानला जातो [illegible] विविध सेवा प्रदान करण्यामुळे पर्यटनास सेवा उद्योग मानता येते. पर्यटनामुळे अनेकांना रोजगार उपलब्ध होतो हा उद्योग [illegible] संबंधित आहे. पर्यटनामुळे पर्यटकांसाठी वाहतूक संस्था, हॉटेल, उपहारगृह, लॉज, परिवहन मंडळ, खाजगी वाहतूक [illegible] लागणारे कामगार वर्ग यांची आवश्यकता भासू लागली यामधूनच सरकारी व निमसरकारी प्रवास एजन्सी उदयास [illegible] निर्माण झाले हे सर्व उद्योग पर्यटनास पूरक उद्योग असून हे सर्व सेवा उद्योग आहेत. यातूनच सुशिक्षित तरुणांच्या [illegible] त्या भागाचा आर्थिक विकास होतो. व ऐतिहासिक वास्तूंचे जतन आणि संवर्धन होते[6].

[illegible] पर्यटनाचे स्वरूप व व्याप्ती : (Historical Nature and Scope of Tourism)

[illegible] हा अत्याधुनिक व झपाट्याने विकसित होणारा मानवाचा आर्थिक व्यवसाय आहे. या व्यवसायाचा सांगोपांग विचार [illegible] अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, पर्यावरणशास्त्र, इतिहास, राज्यशास्त्र इत्यादींमध्ये केला जातो. पर्यटनाच्या व्याख्या निरनिराळ्या [illegible] असून त्यामध्ये कालमानानुरूप बदल घडून आलेले आहेत. लीग ऑफ नेशन्सची म्हणतो एखाद्या देशाला भेट देणारी व [illegible] १४ तास वास्तव्य करणारी कोणतीही व्यक्ती म्हणजे परदेशी पर्यटक होय. तर भारतातील व्याख्या, परदेशी परवान्याने [illegible] मनोरंजन, खेळ, धार्मिक गोष्टी, व्यवसाय, बैठका, किंवा एखाद्या विशिष्ट कार्यासाठी भारताला भेट देणारी किमान २४ तास देशात [illegible] करणारी व्यक्ती पर्यटक समजावी[7] पर्यटनासाठी व्यक्ती हा देशांतर्गत पर्यटन (Domestic Tourism), विदेशी पर्यटन (International Tourism), धार्मिक पर्यटन (Religious Tourism) शैक्षणिक पर्यटन (Academic Tourism), वैद्यकीय पर्यटन (Medical Tourism), या विविध कारणासाठी प्रवास करण्याची मानवाची प्रवृत्ती व परंपरा [illegible] वाढत झाली आहे, सर्वसाधारण आर्थिक परिस्थिती असलेले लोकसुद्धा पर्यटन करतात. गेल्या दशकापासून पर्यटनाचे [illegible] सुरू झाले आहे. विविध खेळ, स्पर्धा, घोडदौड, नौकानयन, पर्वतारोहण, बर्फावरील घसरगुंडी, समुद्रकिनारा, धार्मिकस्थळे [illegible] सामान्य मनुष्यसुद्धा पेऊ लागला आहे. आधुनिक काळातील जलद वाहतुकीच्या सुविधांमुळे पर्यटनाचे स्वरूप गतिमान बनले आहे.

पर्यटनाची व्याप्ती पाहता जगातील ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक, धार्मिक, सामाजिक व आर्थिक घटकांच्या भिन्नता [illegible] ही पर्यटनाची प्रेरणा आहे. वरील घटकांच्या नावीन्यपूर्ण विविधतेचा आनंद लुटण्यासाठी पर्यटक सर्व जगभर पर्यटन करतात. [illegible] आर्थिक प्राप्ती होतेच पण त्यांच्या विकासाबरोबर रोजगाराची संधी उपलब्ध होते.

[illegible] पर्यटनाची व्याप्तीवाढत आहे. २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून पर्यटनाची व्याप्ती झपाट्याने वाढत गेली. पर्यटनामुळे [illegible] वाढ, पर्यटनाचे लोकशाहीकरण, जलद वाहतुक, सामुहिक पर्यटन, रस्ते, निवासाची सोय, हॉटेल्स, फोटोग्राफर्स, गाईडस, [illegible] हस्तकला व्यवसाय, पालखी व्यवसाय, घोडेस्वार, पाण्यातील बोटी, जलतरण तलाव, बाग-बगीच्या प्राणीसंग्रहालय, [illegible] वाढ लागला यामध्ये स्वयंरोजगार व रोजगार याला संधी प्राप्त झाली. गोवा, केरळ, महाराष्ट्र जम्मूकाश्मीर, कर्नाटक [illegible] राज्याच्या उत्पन्नात पर्यटनाचा स्रोत आहे[9].

ऐतिहासिक पर्यटनाचे महत्व : (Historical Value of Tourism)

पर्यटनात इतिहासाची भूमिका अत्यंत महत्वाची ठरते. भारताला प्राचीन इतिहास आणि संस्कृतीचा महान वारसा मिळालेला आहे. [illegible] भारतात प्राचीन आणि मध्ययुगातील विविध वास्तू आणि स्मारके मोठ्या प्रमाणात आढळतात. या वास्तू अथवा स्मारके [illegible] स्थान असल्यामुळे पर्यटनात [illegible]

Special Issue 24, Vol. 1 | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
March 2020 | SJIF | Impact Factor : 7.139

[illegible] राज्यात महत्वाचे किल्ले, जसा राजवाड, मंदिरे, लेणी, मस्जिद,समाध्या [illegible] आहेत उदा दिल्ली [illegible], आग्रा, खजुराहो, विजापूर, औरंगाबाद [illegible] मंदिर [illegible] कोणार्क मदुराई इ आणि भारतात कोणत्याही राज्यात आढळू [illegible] महाराष्ट्रात [illegible] किल्ले, [illegible] सुवर्णदुर्ग, वसईचा किल्ला, अलिबागचा किल्ला, कनकदुर्ग [illegible] इत्यादी[१०] या शिवाय भुईकोट डोंगरी किल्ले आहेत उदा शिवनेरी, रायगड, सिंहगड, पुरंदर , सज्जनगड, पन्हाळगड [illegible] विशाळगड, [illegible], रामगड(माहूद),यासरेच इ यातील अनेक दुर्ग हे छत्रपती शिवरायांच्या पदस्पर्शाने पावन झाले आहेत.यातील [illegible] शिवरायांनी उभारणी केली आहे महाराष्ट्रातील हे किल्ले सह्याद्रिच्या दुर्गम शिखरावर विराजमान असल्यामुळे सह्याद्रीचे [illegible] शिखर, खोल दऱ्या,कडे कपारी, घनदाट जंगले पाहण्यासाठी पर्यटक आकर्षित होतात, तसेच कोकणचा प्रदेश, येथील [illegible] किल्ले पवित्र धार्मिकस्थळे उदा पंढरपूर , कोल्हापूर, जेजुरी, शिर्डी, शेगाव , नाशिक, पैठण, तुळजापूर, अक्कलकोट, अकलूज, [illegible] औंढानागनाथ, घृष्णेश्वर, त्र्यंबकेश्वर, परळीवैजनाथ, हांडूल, गुरुद्वार, भीमाशंकर इ.स्थानांच्या, भेटीची ओढ पर्यटकांस असते[११].महाराष्ट्रातील अजंठा, वेरुळ, कार्ले , भाजे, पितळखोरे, पांडवलेण्या, शिवनेरीयेथील लेण्या, औरंगाबाद येथील बौद्ध लेण्या इ. लेणी पाहण्यासाठी देशी-विदेशी पर्यटकांच्या ओघ दिवसे दिवस वाढत आहे[१२]. पर्यटन व इतिहास यांचे नाते अविभाज्य असून पर्यटनाच्या क्षेत्रात इतिहासाला महत्वाचे स्थान आहे.ऐतिहासिक स्थळांमध्ये किल्ले, युद्धभूमी, स्मारके,कबर,दर्गा,लेणी,मंदिरे राजवाडे व राजधान्यांची शहरे यांचा समावेश होतो. पर्यटन स्थळाचा विकास करण्याचा प्रयत्न आज जगातील अनेक देश करीत असल्यामुळे देशांचा आर्थिक प्रगती, रोजगाराची निर्मिती, दळणवळण, सामाजिक व सांस्कृतिक बाबींची माहिती, हस्तकला यामुळे उत्पादनात वाढ होते.म्हणूनच ऐतिहासिक पर्यटनास अलीकडच्या काळात विशेष महत्व प्राप्त झाले आहे[१२].

*** ऐतिहासिक पर्यटन हे उत्पन्नाचे एक साधन :(Historical)**

हल्ली धकाधकीच्या जीवनात चारदोन दिवस बाहेर कुठेतरी जाऊन यावेसे वाटणे तेवढेच साहजिक असते,ताण तर हलका होतोच पण ऊर्जाही मिळते. त्यामुळे पर्यटनासाठी बाहेर पडणाऱ्यांची संख्याही वाढली आहे. त्यामुळे पर्यटनासाठी जाणे म्हणजे नेमके काय करणे . पर्यटन म्हणजे तीर्थयात्रा हा एकेकाळचा आपल्याकडचा समज कधीच मागे पडला आहे.आता अनेकजण पर्यटनासाठी घराबाहेर पडतात ते स्वत:च्या ज्ञानाच्या, अनुभवाच्या कक्षा विस्तारण्यासाठी पण म्हणूनच मंदिर पाहायचे असतो की लेणी, संग्रहालय पाहायचे असेल की गड किल्ले किंवा अगदी निसर्गाचे अद्भुत अनुभवण्यासाठी [illegible] भ्रमंती असो, आधी गरज असते ती मनाच्या [illegible] त्या ठिकाणी जाऊन नेमके काय पाहायचे , कसे पाहायचे याचा नीट गृहपाठ केला असेल तर आपली भ्रमंती अधिक अर्थपूर्ण होऊ शकते[१३]. पर्यटनामुळे रोजगाराची उपलब्धता, बाजारपेठांचा विकास, परकीय चलन व राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ, राष्ट्रीय स्थावर संपत्तीचा विनियोग, पर्यटन स्थळाचा विकास, पर्यटन व नव्या वसाहती, पर्यटन व सामाजिक सामंजस्य, पर्यटन शिक्षण आणि संशोधन, पर्यटन व ऐतिहासिक संवर्धन ही पर्यटनाची उत्पन्नाची महत्वाची साधने मानले जातात[१४].

[illegible] ऐतिहासिक पर्यटन वास्तूंचे जतन :

प्राचीन कलात्मक वस्तूंच्या संग्रहाच्या विचारसरणीतून प्राचीन अवशेषांच्या जतनाला व संग्रहाला प्रेरणा मिळाली त्यामुळे १८ व्या शतकात युरोपात हर्क्युलेनियम व पॉम्पे येथे उत्खनने झाली. त्यातील भव्य वास्तु पाहून पुरातत्वज्ञ भारावून गेले. त्यामुळे प्राचीन कलात्मक वस्तूप्रमाणे प्राचीन वास्तूही जपायला हव्यात याची जाणीव अभ्यासकांना झाली. इ.सन १८५६ मध्ये लॉर्ड डलहौसीने भारतात पुरातत्व विभाग स्थापन केला. प्राचीन स्मारके व पुरातत्वीय अवशेषांचे जतन करणे हे या विभागाचे प्रमुख उद्दिष्ट होते. मानवाच्या प्रत्येक क्षेत्रासाठी उपयुक्त अशी वास्तुनिर्मिती प्राचीन काळापासून होत आलेली आहे. वास्तूचे प्रकार सुरुवातीच्या काळात मानवाच्या विविध गरजांशी निगडित होते. तसेच त्याचा धर्म तत्वज्ञानविषयक संकल्पना व सामाजिक कार्यांची उपयुक्तता यांनीही हे वास्तुप्रकार नियंत्रित केले होते. वास्तुप्रकार म्हणजे निवासी वास्तु, धार्मिक वास्तु, प्रशासकीय वास्तु, रंजनगृह(सराय), शैक्षणिक व संस्कार वास्तु, स्मारके, दळणवळण क्षेत्रातील वास्तु, औद्योगिक वास्तु, जलवास्तु, व्यापारी क्षेत्रातील वास्तु,क्रिडा क्षेत्रातीलवास्तु आरोग्य क्षेत्रातील वास्तु, शास्त्रीय संशोधन वास्तु, ग्रीक वास्तु, रोमन वास्तु, चीनी वास्तु, लेणी व चैत्यगृहे,प्राचीन मंदिरे, किल्ले, राजवाडे, विजयस्तंभ,मकबरा, दर्गा,समाधी, बुलंददरवाजे या प्राचीन वास्तूंचे जतन ही एक खास अभ्यासशाखा आहे. स्तूप, लेणी, मंदिरे, मूर्ती,पुतळे, किल्ले स्मारके इ.वर हवामानाचा त्याचप्रमाणे [illegible] यांचा प्रतिकूल परिणाम होतो[१६]. भारताच्या उष्ण व दमट हवेच्या ठिकाणी प्राचीन अवशेष फार काळ चांगल्या स्थितीत राहू शकत नाहीत. अवशेषांची ही स्थिती त्या प्रदेशातील हवामान, जमिनीचे स्वरुप, तेथील पाण्याची पातळी यावर अवलंबून असते. समुद्रकाठी असलेल्या महाबलीपुरम व कोणार्क येथील मंदिरावर समुद्रावरुन येणाऱ्या खाऱ्या वाऱ्यांचा प्रतिकूल परिणाम होत असतो. प्राचीन मंदिरावर वाढणाऱ्या झाडांच्या मुळ्यांनी भिंतींना तडे जातात, तर शेवाळीमुळे काही विटांचे बांधकाम खराब होते. अजिंठा, ताजमहाल, कोणार्क मंदिर यासारख्या जगप्रसिद्ध वास्तूंची देखभाल व जतनाचे काम भारतीय पुरातत्वखाते सतत करीत असते. अजिंठ्याच्या भित्तिचित्रांचे योग्य प्रकारे जतन व्हावे म्हणून युनेस्कोच्या तज्ज्ञांचीही मदत घेतली जाते. परंतु भावी पिढीसाठी मार्गदर्शक आणि पर्यटनस्थळ म्हणून त्यांचा उपयोग महत्वपूर्ण असल्यामुळे ऐतिहासिक पर्यटनांचे जतन होणे काळाची गरज मानवते[१७].

CURRENT GLOBAL REVIEWER
Peer Reviewed
SJIF
ISSN 2319 - 8648
Impact Factor 7.139
Special Issue 24, Vol. 1
March 2020

(Conclusion)

आज अनेक ऐतिहासिक वास्तु दुर्लक्षित आहेत. या सर्वांचे जतन करण्याची जबाबदारी समाजातील सर्व घटकांची [illegible]
पैसा,सेवाभावी संस्था,अभ्यास दृष्टिकोण, ऐतिहासिक वास्तु अभ्यासस्थळे व व्यक्ती यांच्या योग्य नियोजनातून काही प्रमाणात
गकेल ऐतिहासिक वास्तूंची टपाल तिकिटे, जाहिराती, माहिती पुस्तिका, जागृती, ऐतिहासिक माहिती, पुरातत्त्वखाते, पर्यटन
इतिहासप्रेमी, संशोधक, वस्तुसंग्रहालय यांचे जतन करण्यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. विविध ठिकाणच्या उत्खननात
वास्तूंचे अवशेष यावरुन पुरातन संस्कृतीची माहिती मिळते. गुहा, लेण्या, चैत्य मंदिरे यावरील कोरीवकाम व चित्रकला
कलेच्या क्षेत्रातील प्रगती लक्षात येते. त्या काळातील उत्कृष्ट रंगावलीच्याची कला, धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक जीवन
पडतो. भावी पिढीसाठी मार्गदर्शक आणि पर्यटनस्थळ म्हणून त्यांच्या उपयोग महत्त्वपूर्ण होतो. आज अनेक ऐतिहासिक वास्तु,
आहेत. गुहा,लेण्या,शिलालेख, ताम्रपट,चित्रकला पाहाण्यासाठी गेलेले पर्यटक तिथे विकृत स्वरुपाचे लेखन करुन त्या
व मुळ स्वरुप नष्ट करुन पुर्वजांचा सांस्कृतिक वैभवाचा वारसा नष्ट करत आहेत. समाजरचना, नगररचना,धार्मिक व
यांचा संशोधन करुन समाजापुढे अभ्यासपूर्वक मांडता येईल. मानवी संस्कृतीच्या विकासात (उत्क्रांतीत) निवासस्थानाचे
असाधारण आहे. मानवी संस्कृतीच्या विकासाचा अभ्यास करण्यासाठी प्राचीन अवशेषांचे जतन होणे आवश्यक आहे. पर्यटक
कर्तृत्व, संभाषण कौशल्य, भाषा ज्ञान व प्रभुत्व, भारतीय इतिहासाची उत्तम माहिती व आवड, भारतीय संस्कृती व विविध
आकलन, समाजाभिमुख उत्तम गुणांचा संचय, पर्यटक मार्गदर्शकाची विश्वासार्हता, पर्यटकांसाठी सोईसुविधा उपलब्ध करुन देण्याचे
उच्च चारित्र्याची जोपासना, जागतिक इतिहासाच्या संस्कृतीचे आकलन होणे गरजेचे आहेत.

पर्यटन मार्गदर्शकास जर जागतिक इतिहासाचे आणि संस्कृतीचे बऱ्यापैकी ज्ञान असल्यास ती व्यक्ती या क्षेत्रात आपला प्रभाव
शकतं. त्यामुळे आलेल्या विदेशी पर्यटकांशी स्नेहसंबंध निर्माण करु शकते, भारत व महाराष्ट्राच्या इतिहासाची जोड देऊन या क्षेत्रात
पर्यटकांना विदेशी भेट देण्याचे आयोजन करता येते.ऐतिहासिक वारसा जतन केल्यास भारत सरकार, महाराष्ट्रशासन, व समाजाला
सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, राजकीय चांगलाच फायदा होऊ शकतो. म्हणून पर्यटनातून सर्वांनाच चांगलीच मदत मिळू शकते.१८

संदर्भसूची :
१) डॉ.विजया साखरे,ऐतिहासिक पर्यटन,अक्षरलेणं प्रकाशन, सोलापूर, २३ जुलै २०१२ख प्र.९.
२) डॉ.एस.बी.शिंदे,पर्यटन भूगोल, फडके प्रकाशन,कोल्हापूर, २०००, पृष्ठ २.
३) किता, ३.
४) पूर्वोक्त पृ १०.
५) Dr.T.V.Powale, Rural Development:Issues and Challenges, Late B.D.G.ACS College, Umri,
21 Dec 2019, P.902.
६) नरेश नदीम (संपा), मानवजाती का इतिहास, प्रकाशन संस्थान, नवी दिल्ली, सन २०१४,
पृ २५.
७) डॉ.कमाल शंकरराव विद्यासागर (नियंत्रक), उपयोजित इतिहास महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ
पुणे, २०१३, पृ ३२.
८) किता, पृ ३३.
९) डॉ.कठारे, डॉ.साखरे, डॉ.पाटील, पुरातत्त्व विद्या वस्तुसंग्रहालय शास्त्र आणि पर्यटन, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, मार्च
२०१२, पृ ८३.
१०) डॉ.प्रभाकर गद्रे, भारतातील इतिहास प्रसिद्ध किल्ले, श्री मंगेश प्रकाशन नागपूर, २००२,पृष्ट२०७.
११) प्रा.गजानन पाटील, डॉ.अशोक साबणे, डॉ.अनिल कठारे, प्राचीन शिव आणि जैन मंदिरे, पुनम प्रकाशन, [illegible]
२०१२,पृ ६५.
१२) John kean, Cherish and Conserve, Archaeological Survey of India, Delhi, 2011, P.40.
१३) लोकप्रभा,पर्यटन विशेषांक, २९ जुले २०१६,पृ ३७.
१४) डॉ.नवकुमार भगर (नियंत्रक),भारत मानवी पर्यावरण महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे, २००७,
पृ १.
१५) प्रा.ए.एस.आपटे (संपादन),पर्यावरण व समाज, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक , मे २००३, पृ २६.
१६) डॉ.अ.शं.पाठक (संपादक)महाराष्ट्र इतिहास प्राचीन काळ, (खंड -१ भाग-२), स्थापत्य व कला, दर्शनिका विभाग सांस्कृतिक
कार्य विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, २००२, पृ ३३३.
१७) डॉ.अनिल कठारे, प्रा.विजया साखरे, भारतीय कलेचा इतिहास, कल्पना प्रकाशन, नांदेड, जानेवारी २००८, पृ २६.
१८) डॉ.अनिल कठारे, डॉ.विजया साखरे, प्राचीन भारताचा इतिहास व संस्कृती, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, जून २००८,
पृ ८०.